

EKONOMİK GELİŞME SÜRECİNE TARIMIN KATKISI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Adem DOĞAN*

Özet

Tarım sektörü, Türkiye'nin ekonomik gelişme sürecine değişik kanallardan katkı sağlamaktadır. Sektör, ülke nüfusunun önemli bir bölümünü istihdam etmekte, ülke nüfusunun beslenmesi için zorunlu gıda maddelerini üretmekte, sanayi sektörüne girdi sağlamakta, sanayi ürünleri için talep yaratmakta, tarımsal ürünler ihracı yoluyla toplam ihracata katkıda bulunmakta, ulusal gelirin önemli bir kısmını oluşturmakta ve görelî fiyatlar yoluyla sınai birikimi desteklemektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin ekonomik gelişme sürecine tarımın yaptığı katkıların somut olarak ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Ekonomik Gelişme, Türkiye, İç Ticaret Hadleri

Abstract

Agriculture contributes Turkey's economic development process in different ways. This sector employs a considerable proportion of the population, supplies necessary food to feed population of country, provides inputs for industrial sector, creates demands for industrial products, contributes exportation by exporting agricultural products, constitutes a considerable proportion of national income and supports the industrial accumulation by relative prices. The aim of this study is to concretize the contributions of agriculture in Turkey's economic development process.

Keywords: Agriculture, Economic Development, Turkey, Internal Terms of Trade.

Giriş

Gelişmiş ülke deneyimlerinin de açıkça ortaya koyduğu gibi, gelişme sürecinin ilk evrelerinde ekonominin başat sektörü olan tarım sektörü, gelişmenin ilerleyen aşamalarında bu konumunu tedricen yitirmekte, zamanla ikincil hatta üçüncül sektör konumuna gerilemektedir. Benzer bir süreç, biraz gecikmeli de olsa günümüzün gelişmekte olan ülkelerinde de yaşanmak-

---

* Yrd.Doç.Dr., Nevşehir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

tadır. Bu olgunun ekonomilerin yapısal dönüşüm sürecinin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür.

Genel anlamda yaşanan bu dönüşüme rağmen, tarım özellikle gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanda yaşayan insanların geçimini sağladıkları temel sektör olma özelliğini hâla korumaktadır. Ayrıca, tarım sektörü ekonomik kalkınma sürecinde önemli işlevler yüklenmektedir. Bu işlevler; beslenme için gerekli gıda maddeleri üretiminin temin edilmesi, sınavi ürünlere talep yaratılması, sınavi üretim yapabilmek için gerekli hammadde, sermaye ve emeğin sağlanması, ekonominin döviz gereksiniminin giderilmesi vb olarak sıralanabilir. Bütün bu işlevlerinden dolayı, tarım, dünyanın hemen her yerinde özel önem verilen bir sektördür.

Çoğu gelişmekte olan ülkede gelişmiş ülkeleri yakalama süreci sanayileşme süreci olarak algılanmıştır. Bu algılayış doğrultusunda, özellikle imalat sanayinin rekabet gücünü artırmak için tarım sektörü bir araç olarak kullanılmıştır. Gıda maddelerinin fiyatları düşük tutularak ücret artışları sınırlandırılırken, sanayinin girdi olarak kullandığı tarımsal girdilerin fiyatları da düşük tutularak imalat sanayinde maliyetlerin düşük tutulması, dolayısıyla rekabet gücünün artırılması hedeflenmiştir.

Türkiye’de tarım sektörü içinde bulunduğu olumsuz koşullara rağmen büyük bir potansiyele sahiptir ve ülkenin kalkınma sürecine değişik kanallardan katkı sağlamaktadır. Sektör, ülke nüfusunun önemli bir bölümünü istihdam etmekte, ülke nüfusunun beslenmesi için zorunlu gıda maddelerini üretmekte, sanayi sektörüne girdi sağlamakta, sanayi ürünleri için talep yaratmakta, ticarete konu olan ürünler yoluyla ihracata katkıda bulunmakta, ulusal gelirin önemli bir kısmını oluşturmakta ve gövrelî fiyatlar yoluyla sınavi birikimi desteklemektedir.

Bu çalışmada, gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında hala bir tarım ülkesi görünümünde olan Türkiye’de tarımın ekonomik gelişmeye katkısının belirginleştirilmesi amaçlanmıştır. Tarımın ekonomik gelişmeye katkısının ortaya konması, tarım sektörüne gereken özenin gösterilmesi açısından önemlidir.

Çalışmada öncelikle ilgili yazında ele alındığı biçimde tarım sektörünün ekonomik gelişmeye katkısına teorik düzeyde değinilmiş, daha sonra da teorik düzeyde değinilen katkıların Türkiye’de ne ölçüde gerçekleştiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın Türkiye kısmında belli bir dönem sınırlamasına gidilmemesine karşın, ilgili veriler ışığında genellikle 1980 sonrasında ağırlık verilmiştir.

Yukarıda değinilen amaç ve yöntem doğrultusunda, iki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde tarımın ekonomik gelişmeye katkı yaptığı kanallar teorik olarak ortaya konmuş, ikinci bölümde ise, Türkiye'nin ekonomik gelişmesine tarım sektörünün hangi kanallardan ne ölçüde katkıda bulunduğu sayısal veriler yardımıyla somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

1. Tarımın Ekonomik Gelişmeye Katkısı

Tarım sektörünün ekonomik gelişmedeki önemi, bu sektörün gelişme sürecine katkılarından kaynaklanmaktadır. Tarımın ekonomik gelişme sürecine katkıları dört başlık altında toparlanabilir: ürün katkısı, pazar katkısı, üretim faktörü katkısı ve döviz katkısı.

1.1. Tarımsal Ürün Katkısı

Tarımsal üretim insan neslinin ilk çağlardan günümüze gelmesi ve bundan sonra da yaşamını sürdürmesi için zorunlu olan gıda maddelerini içermesi açısından son derece önemlidir. İnsan türüne sağladığı yaşamsal faydadan dolayı, tarımın ekonomik gelişmeye en önemli katkısının tarımsal ürün katkısı olduğu söylenebilir (Boz, 2004:139). Balıkçılık tarımsal karakterli faaliyetlere dahil edildiğinde ve tarım dışı sektörlerin de besinsel mallar üretme çabalarının çok önemli olmadığı dikkate alındığında, tarımın insan türünün beslenmesinde tek faaliyet alanı olduğu görülür (Dinler, 2000: 37). Kadınlardaki analık dürtüsü hariç tutulursa, diğer tüm canlılarda olduğu gibi insanlarda da en kuvvetli dürtü açlık dürtüsüdür. Açlık hissinin tatmin edilmesi ya da karın doyurma ihtiyacının karşılanması hayatta kalma mücadelesiyle doğrudan ilgili olduğundan, bir toplumun en öncelikli sorunu nüfusun beslenmesi sorunudur. Yaşamın devamı için beslenmenin zorunlu olması, beslenmeyi olanaklı kılan gıda maddelerini üreten tarım sektörünü stratejik bir konuma oturtmakta, bu amaçla tarım sektörü gerektiğinde büyük miktarlarda kaynak aktarmak yoluyla destekleme yoluna gidilmektedir (Acar, 2006: 23).

Günümüzde hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkeler tarımsal ürün üretimi bakımından kendine yeterli olmak istemektedir. Çoğu ülkenin tarımsal destek programlarının önemli gerekçelerinden biri, tarımsal üretim açısından kendi kendine yeterlilik ve olağanüstü durumlarda zorda kalmamak için gıda güvenliğinin sağlanmasıdır (Acar, 2006: 23). Hemen tüm ül-

keler, olağanüstü dönemlerde içerdiği yüksek risk dolayısıyla, tarımsal açıdan dışarıya bağımlı olmayı arzu etmemektedirler. Bu yüzden, kıtlık, doğal afet ve savaş gibi olağanüstü durumlarda ihtiyaç duyabilecekleri gıda stoklarını hazır durumda bulundurmaları istemektedirler.

İnsan için zorunlu olan gıda maddelerinin üretiminde kullanılan arazi miktarını artırma olanağı yoktur. Günümüzde dünya üzerinde gerek ormanların ve meraların toprak işlemeli tarıma açılması, gerekse sulu alanların ve bataklıkların kurutulması yoluyla tarım arazisi kazanılması neredeyse olanaksızdır. Tarım arazilerini genişletme olanağının sınırına ulaşıldığı söylenebilir. Bu yüzden mevcut arazi varlığıyla günümüz insanını besleyebilme olanağı bulunsa bile, sürekli artmakta olan dünya nüfusunu gelecekte besleyebilmek tarımda verimlilik artışını zorunlu kılmaktadır.

Tarım yalnızca bu sektörde çalışan emeğin değil, tarım dışı işlerde çalışan emeğin de beslenmesi için gerekli gıdayı arz etmektedir. Ekonominin tarım dışı sektörlerinde çalışan emeğin beslenmesi bir zorunluluktur. Tarım dışında istihdam edilen emeğin beslenmesi için gerekli gıdanın ithalatla karşılanabilmesinin yolu, ihracat faaliyetlerinin ithalat için yeterli döviz temin etmesinden geçmektedir. Rostow'un kalkınmanın aşamaları yaklaşımında da görüldüğü üzere, kalkış (take-off) aşamasını tarımsal devrim öncelemektedir (Rostow, 1980: 25). Gerçekten de İngiltere'nin ilk sanayileşen ülke olmasının temel nedenlerinden biri, serfliğin kaldırılması ve çitleme hareketleri üzerine yükselen tarımsal devrimdir. Tarımda yaşanan bu gelişmeler sonucunda tarımsal verimliliğin artışı ve emek ve gıda fazlası endüstriyel genişlemeyi beslemiştir (Thirlwall, 2003: 191).

Toplam tarımsal üretimle geçinme için gerekli üretim arasındaki farka pazarlanabilir fazla adı verilmektedir. Kalkınmanın ilk aşamalarında ekonomik ilerlemenin sağlanabilmesi için pazarlanabilir fazlanın artması gerekmektedir (Thirlwall, 2003: 191). Bunun için de emeğin verimliliğinin artırılması zorunludur. Eğer verimlilik doğal ya da gönüllü biçimde artırılamıyorsa, Japonya'da Meiji döneminde olduğu gibi, arazi sahiplerinin vergilendirilmesi yoluyla pazarlanabilir fazlanın zorla temin edilmesi yoluna gidilebilir.

Kalkınma sürecinin Neo-Klasik açıklamasında, pazarlanabilir fazla kavramının özel bir yeri vardır (Thirlwall, 2003: 192). Çünkü pazarlanabilir fazla artmadıkça gıda talebinin yükselmesi gıda fiyatlarının artışına yol açar. Bu durumda ticaret hadlerinin sanayi sektörünün aleyhine dönmesine ve bu sektörde çalışan emeğe daha yüksek ücretler ödenmesine neden olabilir.

Sonuçta, sınai kârlar ve sermaye birikimi azalır. Bu yüzden pazarlanabilir fazlanın endüstriyel büyümenin en önemli kısıtını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Tarımın iktisadi gelişmeye ürün katkısına yönelik olarak şöyle bir genelleme yapılabilir. Bir ülkede tarımın milli gelir içindeki payı ne kadar büyükse ve tarım sektörünün nisbî gelişme hızı ne kadar yüksekse, tarımın o ülkenin ekonomik gelişmesine ürün katkısı o kadar fazla; bu değişkenler ne kadar küçükse o kadar az olacaktır (Kazgan, 1966: 251).

1.2. Pazar Katkısı

Tarımın pazar katkısından kastedilen en genel anlamda sınai ürünlere yönelik otonom talebin en önemli kaynağının tarım sektöründen yönelen talep olduğudur (Thirlwall, 2003:193). Sanayi sektörünün büyüyüp gelişebilmesi için bu sektörün ürettiği ürünlerin satılması gerekir. Kalkınmanın ilk aşamalarında tarım sektörü sınai ürünler için en büyük piyasayı oluşturur. Bu dönemlerde tarımsal büyüme ile endüstriyel büyüme arasında bir tamamlayıcılık söz konusudur. Günümüzün gelişmiş ekonomilerinin tarihi deneyimlerinin de açıkça gösterdiği gibi, hızlı endüstriyel büyümenin ön koşulu tarım sektörünün hızlı büyümesidir.

Tarım sektörü hem kendi ürünlerine, hem de sınai ürünlere talep oluşturarak her iki sektörün gelişimine katkı sağlar. Tarımsal ürünler zorunlu tüketim malları olduğundan bu ürünlere yönelik talep hem kırsal, hem de kentsel alanlarda nüfus artışına paralel olarak artacaktır. Artan talep üretim miktarının ve ürün kalitesinin artışını özendircektir. Öte yandan, tarım kesiminin üretimde kullandığı girdilerin birçoğu sanayi sektöründe üretilmektedir. Tarımda kullanılan traktör ve ekipmanları, biçer-döğür, hasat makinesi gibi alet ve makineler ile kimyasal gübreler ve tarımsal mücadele ilaçları gibi girdiler hep sanayi sektöründe üretilmektedir. Özellikle kalkınmanın ilk aşamalarında ülke içerisinde üretilen ve tarımda kullanılan sınai ürünlerin ihracat olanakları sınırlı olduğundan, bu ürünler için tek tüketici kitle iç tarımsal nüfustur (Boz, 2004: 141).

Gelişmekte olan ülkelerde tarımda modernleşmeye doğru gidildikçe, kırsal alanlarda daha çok altyapı yatırımları ve tarıma dayalı çeşitli iş sahaları açılmaktadır. Bütün bu girişimler tarımın ekonomik gelişmeye pazar katkısının artmasına yol açmaktadır.

Tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşük tutulması, sanayi sektörünün arz potansiyeli açısından bakıldığında olumlu bir politika olarak görülebilir. Çünkü düşük tarımsal fiyatlar sanayi sektörünün ham maddeyi ve gıda mallarını daha ucuza elde edebilmesine dolayısıyla da sanayinin kârlılığının artmasına yol açar. Ancak, talep cephesinden bakıldığında, düşük tarımsal fiyatların sanayi sektörünün aleyhine olduğu söylenebilir. Çünkü düşük tarımsal fiyatlar dolayısıyla tarım sektörünün satın alma gücü düştüğü zaman, sanayi sektörünün ürünlerine yönelik talepte bir azalma meydana gelecektir. Bu durumda sektörler arasında dengeli bir büyümenin sağlanabilmesi iki sektör arasında bir denge ticaret haddine ihtiyaç vardır. Öyle ki, sanayi sektörünün büyümesi tarımsal fiyatların çok yüksek tutulmasıyla arz cephesinden tarımsal fiyatların çok düşük tutulmasıyla da talep cephesinden kısıtlanmamalıdır. O halde her iki sektörün birlikte büyümesini maksimize etmek için bir denge ticaret haddinin belirlenmesi gerekir (Thirlwall, 2003: 194).

1.3. Üretim Faktörü Katkısı

Tarımın ekonomik gelişme sürecine faktör katkısı emek, sermaye ve hammadde olarak üç kısımdan oluşur. Sanayi sektörü ve diğer faaliyetler için gerekli emek tarımdan gelmektedir. Bunun için de tarımda verimliliğin artırılması gerekir. Lewis'in sınırsız emek arzıyla ekonomik gelişme modelinde de ortaya konduğu gibi, tarımda emek fazlasının varlığı ekonomik gelişme sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Sanayide istihdam edilen emeğin maliyeti ne kadar düşük olursa, bu sektörün büyüme oranı o kadar yüksek olacaktır. Ayrıca, sanayi sektörünün büyüme oranı tarım sektöründen serbest kalan emek oranına da bağlıdır (Thirlwall, 2003: 192). Güneydoğu Asya ülkelerinde gözlenen hızlı ekonomik büyümenin gerisinde tarımdan gelen ucuz emeğin rolü büyüktür. Bu bağlamda Çin'in sınai üretim potansiyelinin de oldukça yüksek olduğuna dikkat çekilebilir. Emeğin tarımdan sanayiye akışının sınırlandırılması durumunda ekonomik gelişme süreci ciddi biçimde zarar görmektedir. Örneğin, Rusya'da 19. yüzyılın ortalarında hüküm süren serflik sistemi nedeniyle kanunen arazi sahibi lordlara tabi olan serflerin kentlere ve sanayiye akışına izin verilmemiştir. Bu durum ülkenin sanayisinin büyümesi önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Öyle ki Rus sanayi, serflerin sanayiye akışına izin verilene kadar hızlı büyüme sürecine girememiştir (Gillis vd., 1987: 481).

Genel olarak gelişmekte olan ülkelerde tarım kesiminde işgücü fazlası bulunmaktadır. Bu duruma yol açan iki temel etkenden söz edilebilir. İlki, % 2-3 düzeylerinde seyreden hızlı nüfus artışıdır. Gerek nüfus planlaması uygulamalarının yetersizliği, gerekse kırsalda yaşayan halkın eğitim düzeyinin düşüklüğü, bu ülkelerin nüfus artış hızının kontrol altına alınmasını güçleştirmektedir. İkincisi, tarımda makine kullanımının artmasıyla birlikte makinenin emeği ikame etmesi dolayısıyla emek açığa çıkarmasıdır. Her ne kadar bazı tarımsal işlerde makine kullanımı sınırlı olsa da, toprak işleme, ekim ve hasat gibi birçok işlerde makine kullanımının artması, kırsal alanlarda binlerce emeğin işsiz kalması ve tarımsal işgücü fazlasının oluşmasına yol açabilmektedir. Tarımdaki fazla işgücünün eğitilerek kalifiye işgücüne dönüştürülmesi ve diğer sektörlerde istihdam edilmesi kuşkusuz ekonomik gelişmeye katkı sağlayacaktır (Boz, 2004: 140). Faal tarımsal nüfus oranı ne kadar büyük, doğal nüfus artış hızı ne kadar hızlı ve köylerde şehirlere oranla ne kadar yüksekse ve faal nüfusun kesimler arası dağılımı tarım aleyhine ne kadar hızlı değişirse, tarımdan tarım dışına nüfus akımının da belli bir süre içinde o kadar büyük olacağı söylenebilir. (Kazgan, 1966: 257).

Tarım sektörü sanayi sektörünün gelişmesi için gerekli tasarruf ve sermaye birikiminin de kaynağıdır. Tarımsal tasarruflar gönüllü ya da cebri biçimde oluşturulabilir. Gönüllü tasarruflara örnek büyük toprak sahiplerinin sınai faaliyetlere yaptıkları yatırımlardır. İngiltere’de sanayi devrimi kısmen bu yolla finanse edilmiştir. Öte yandan küçük köylü çiftçiler tasarruflarını kırsal bankalarda değerlendirilebilirler. Cebri tasarruf hükümetin tarım sektörünü vergilendirmesi ya da, Stalin Rusya’sında yaşandığı gibi, kolektif çiftliklerden elde edilen tarımsal fazlaya el koyma biçiminde olabilir (Thirlwall, 2003: 192).

Hükümetlerin tarım sektörünü vergilendirmesinin bir diğer geleneksel biçimi tarımsal ürünlerin pazarlama kurulları (marketing boards) aracılığıyla fiyatlandırılması politikasıdır. Çiftçilere ödenen fiyatların malların satılabileceği piyasa fiyatlarının altında tutulmasıyla aradaki fark kadar hükümetler net gelir elde etmektedir.

İç ticaret hadlerinin* tarımcılar aleyhine işlemlerini sağlayarak, tarım sektörünü vergilemek oldukça etkin bir yöntemdir (Dinler, 2000: 62). Eğer bir ülkede iç ticaret hadlerini tarımcılar aleyhine dönüştürerek, ekonomik gelişme için gerekli fonun tarımdan sağlanması isteniyorsa, tarımsal ürün fiyatlarının düşük tutularak, vergi etkisi yaratacak bir fiyat politikası izlenmesi gerekir. Böylece tarımsal ürünleri nispi olarak daha ucuza alan tarım dışı sektörlerle gizli bir fon akımı yapılmış olacaktır.

Gelişmekte olan ülkelerde genel olarak tarımsal fiyatların düşük tutulması biçiminde izlenen politika iki gerekçeyle meşrulaştırılmaktadır. İlk olarak, düşük tarımsal fiyatların endüstrinin yararına olduğuna inanılmaktadır. İkinci olarak, köylü çiftçilerin ufuklarının dar ve fiyat teşviklerine duyarlı oldukları kabul edilmektedir. Köylü çiftçiler esas olarak sabit parasal gelirle ilgilendiklerinden dolayı, tarımsal fiyatlar artsa bile daha az üretimde bulunabilirler. Bu durumda tarımsal emek arz eğrisi geriye doğru bükülecektir. Öte yandan, tarımsal fiyatların düşük tutulması gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörüne büyük zarar verecektir. Yine uygulamada köylü çiftçilerin fiyat teşviklerine duyarlı olduğunu gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Çiftçiler fiyat yükselişleri karşısında yalnızca arzlarını artırmakla kalmazlar, aynı zamanda nispi fiyatlar değiştikçe ürünlerini de değiştirirler (Thirlwall, 2003: 192-193).

Tarımın toplam ulusal tasarruflardaki payının, tarımsal gelirin ulusal gelir içindeki payı, tarım ve tarım dışı kesimlerde tasarruf eğilimi, tarımda kişi başına gelir ve gelir bölüşümünün fonksiyonu olduğunu söylemek mümkündür. Tarım kesiminde tasarruf eğilimi ne kadar büyükse; tarımda kişi başına ortalama gelir ne kadar yüksek ve gelir bölüşümü ne kadar eşitsizse, toplam ulusal tasarruflar içinde tarım kesiminden kaynaklanan tasarrufların oranı da o kadar yüksek olacaktır (Kazgan, 1966: 255).

Gelişmekte olan ülkelerde yeni kurulmakta olan sanayiler, öncelikle tarımdan sağlanan hammaddeleri işlemektedir. Salça üretiminde domates, kumaş üretiminde pamuk ile yün ve ayakkabı üretiminde deri gibi ürünler tarım sektörünün sanayi sektörüne nasıl hammadde sağladığını gösteren örneklerdir (Boz, 2004: 141).

1.4. Döviz Katkısı

Ekonomik gelişmenin ilk aşamalarında, dövizin tek kaynağı muhtemelen birincil malların ihracatıdır. Bu yüzden tarımın döviz katkısı oldukça önemlidir. Gelişmekte olan ülkelerde döviz, iç tasarruf gibi önemli ancak kıt bir kaynaktır. Döviz yurt içinde üretilemeyen ya da üretilmesi dışarıya göre çok maliyetli olan mallara ulaşılmasını sağlar. Ekonomik gelişmenin sağlanabilmesi için zorunlu olan yatırım mallarının ithalatı büyük ölçüde tarımsal malların ihracatıyla olanaklıdır (Thirlwall, 2003: 194). Gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı avantaja sahip oldukları ürünler doğal kaynaklar ve tarımsal ürünlerdir. Şayet gelişmekte olan bir ülke, petrol, bakır gibi zengin

doğal kaynaklara sahip değilse içerde sınai üretim için gerekli sermaye mallarını ve ara mallarını ithalatını ancak tarımsal ürün ihracatıyla karşılayabilecektir (Gillis vd., 1987: 482).

Gelişmekte olan bir ülke tarımsal ürünlerin ihracatıyla döviz kazanmada bazı zorluklarla karşılaşabilir. Çünkü birçok gelişmekte olan ülkenin benzer tarımsal mallar ihraç etmesi halinde tarımsal malların uluslararası fiyatları düşecektir. Bu durum söz konusu malların gelir ve fiyat esnekliklerinin düşük olmasından dolayı ihracat kazançlarının azalmasına yol açacaktır. İhraç ürünlerinin çeşitlendirilmesi ve işlenmesi bu zorlukların aşılmasına yardım edebilecektir (Parasız, 2005: 128). Ancak gelişmekte olan ülkelerin işlenmiş tarımsal ürün ihracatında da pazar paylarını koruyamadıkları gözlenmektedir. Nitekim, gelişmekte olan ülkelerin dünya işlenmiş tarımsal ürün ihracatında 1981-1990 döneminde %27 olan payı, 1991-2000 döneminde %25'e düşmüştür (Kaynak, 2005: 9). Çoğu gelişmekte olan ülkede tarımsal ürün ihracatı hala birincil ürünlere dayanmaktadır. Dünya işlenmiş tarımsal ürün ihracatında gelişmekte olan ülkelerin payının artmamasının hatta azalmasının en temel nedenleri ise, işlenmiş tarım ürünleri ihracatlarını yönlendirmekte olan tekelleri konumundaki çokuluslu şirketler ve ithalatçı ülkelerde yer bulan çeşitli korumacı önlemlerdir (Kaynak, 2005: 9).

Tarımın yukarıda zikredilen her dört kanaldan iktisadi gelişmeye katkısı konusunda bir genelleme yapılacak olursa, bu katkının tarım sektörünün ulusal gelirle birlikte faal nüfusta da payının yüksek olduğu, tarımın henüz ekonomiye hakim olduğu bir gelişme safhasında önemli olabileceği söylenebilir. Tarımın nisbî önemi azalıp, ekonomiye hakim faaliyet olmaktan çıktıkça, iktisadi gelişmeye yapabileceği katkı da buna paralel olarak azalmaktadır (Kazgan, 1966: 258).

2. Türkiye'de Tarımın Ekonomik Gelişmeye Katkısı

Çalışmanın bu bölümünde ilk bölümün temasına uygun olarak Türkiye'nin ekonomik gelişme sürecine tarım sektörünün katkıları somut verilerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2.1. Tarımsal Ürün Katkısı

Türkiye'de 2000 yılı itibariyle tarımsal üretim değerinin % 70,6'sı bitkisel, % 22,3'ü hayvansal, % 4,3'ü su ürünleri ve % 2,6'sı orman ürünleri

üretiminden oluşmaktadır¹. Ülke topraklarının % 25'nin ormanlarla kaplı olduğu ve mevcut ormanların da % 40'nin iyi kalitede olduğu dikkate alınır- sa orman ürünlerini üretiminin tarımsal üretim içindeki payının küçüklüğü dikkat çekicidir. Yine, üç tarafı denizlerle çevrili ülkede, su ürünleri üretimi- nin de olması gerekenin epeyce aşağısında olduğu rahatlıkla söylenebilir. Tarımsal üretimin ülke toplam üretimine katkısını göstermek açısından tarım- ın GSMH içindeki payını, ülke nüfusunun beslenmesindeki önemini ve tarım dışı diğer sektörlere tarımsal girdi arzını belirginleştirmek anlamlı olacaktır.

2.1.1. Tarımın GSMH İçindeki Payı

Tarımsal üretim hacmi, ekonomik gelişmeyle birlikte miktar olarak ar- tarken, tarımsal gelir de artmakta, buna karşın tarımsal gelirin ulusal gelir içindeki nispi payı azalmaktadır. Bu sonuca yol açan en temel etken tarımsal ürünler talebinin gelir esnekliğinin düşük olmasıdır**. Özellikle besin malla- rının talebinin gelir esnekliğinin birden küçük, buna karşılık tarım dışı malla- rının birden büyük olması, tarım dışı sektörlerin büyüme hızının tarım sektö- rünün büyüme hızından daha büyük olması sonucunu vermektedir (Dinler, 2000: 83). Ekonomik gelişme süreci devam eden Türkiye'de de tarım sektö- rünün GSMH içindeki nispi payının giderek azaldığı görülmektedir (Tablo: 1). Ancak, Türkiye'de tarım dışı sektörlerin özellikle de endüstriyel sektörün büyüme hızını tarımsal malların talebinin gelir esnekliği ile açıklamak ol- dukça güçtür. Çünkü hızlı nüfus artışının yaşandığı ülkede besinsel mallar talebinin gelir esnekliği görece yüksektir.*** Bu yüzden, tarımın endüstriye göre daha yavaş büyümesine neden olarak, tarımda kullanılan üretim tekno- lojisinin geriliği ve endüstrileşmeyi özendirici politikaların izlenmesi göste- rilebilir (Dinler, 2000: 89).

Tablo 1 den izlenebileceği gibi, Türkiye'de tarımın Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki payı 1980'de %26,1 iken, 1990'da %17,5'e, 2000'de %14,1'e ve 2004 yılında ise 11,2'e düşmüştür. Öte yandan, sanayi sektörünün GSMH içindeki payı 1980'deki %19,3 düzeyinden 1990'da %25,5'e yükselmiş, 2000'de %23,3'e gerilemiş ve 2004'de tekrar yüksele- rek %24,9 olarak gerçekleşmiştir.

¹ http://www.tarim.gov.tr/arayuz/10/icerik.asp?efl=sanal_kutuphane Erişim Tarihi (15. 07. 2007).

Tarımın GSMH içindeki payının nispi olarak azalmasına rağmen, özellikle gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye hâlâ bir tarım ülkesi görünümündedir. Nitekim, 2003 yılı itibariyle tarımın GSMH içindeki payı Türkiye’de %11,7 iken, Avrupa Birliği’nde (AB) %2’ler civarındadır.

Tablo: 1 GSMH’nın Sektörel Dağılımı (%)

SEKTÖRLER	1980	1990	2000	2001	2002	2003	2004
Tarım	26.1	17.5	14.1	12.1	11.6	11.7	11.2
Sanayi	19.3	25.5	23.3	25.7	25.2	24.7	24.9
<i>Maden</i>	1.4	1.6	1.1	1.2	1.0	1.1	1.2
<i>İmalat</i>	17.1	22.0	19.2	20.6	20.1	20.0	20.4
<i>Enerji</i>	0.8	2.0	3.0	3.9	4.1	3.6	3.3
İnşaat	5.7	6.3	5.2	5.2	4.9	3.5	3.6
Ticaret	16.0	19.1	20.0	21.0	20.2	19.8	20.6
Ulaştırma	11.1	11.8	14.2	15.8	15.1	15.0	14.4
Mali Müesseseler	2.0	3.2	3.8	3.7	4.7	5.0	5.0
Konut	8.2	3.4	4.6	4.8	4.2	4.1	4.3
Serbest M. Ve H.	2.6	3.7	3.6	3.7	3.5	3.5	3.5
(-) İzafi Banka H.	1.6	2.5	3.3	6.5	2.9	2.2	2.5
Sektörler Toplamı	89.4	87.9	85.4	85.4	85.6	85.0	84.9
Devlet Hizmetleri	8.9	8.3	10.1	10.4	10.0	10.2	9.9
Kar Amacı Olm- Özel. Hiz. Kur.	0.4	0.4	0.4	0.5	0.6	1.0	0.8
İthalat Vergisi	1.4	3.4	4.1	3.7	3.8	3.8	4.4
GSYİH (Alıcı F.)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Net Dış Alem- Faktör gelirleri.</i>	1.4	1.0	0.8	-1.1	-0.9	-0.9	-0.1
GSMH (Alıcı F.)	101.4	101.0	100.8	98.9	99.1	99.1	99.9

Kaynak: DİE, Yeni GSMH Serisi, <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-04/esg.htm> Erişim Tarihi (14. 07.07).

2.1.2. Ülke Nüfusunun Beslenmesi Açısından Önemi

Türk insanının beslenme durumuna genel olarak bakıldığında ülkede temel besinin ekmek ve diğer tahıldan mamul ürünlerden oluştuğu görülmektedir. Günlük enerjinin ortalama %50'si ekmek ve diğer tahıldan mamul ürünlerden sağlanmaktadır. Yıllar içerisinde besin tüketim eğilimi incelendiğinde ekmek, süt-yoğurt, et, taze sebze ve meyve tüketiminin azaldığı; kuru baklagil, yumurta ve şeker tüketiminin ise arttığı söylenebilir. Genelde toplam yağ tüketim miktarında önemli farklılık olmamasına karşın bitkisel sıvı yağ tüketim miktarının katı yağa oranla arttığı gözlenmektedir. Toplumun bazı kesimlerinde hanehalkı gıda güvencesizliği ve hayvansal ürünlerin az miktarda tüketimine bağlı olarak makro ve mikro besin öğeleri eksikliği görülmektedir. Öte yandan, Türkiye'de kişi başına günlük enerji alımına yetecek gıda arzı bulunmaktadır. Türkiye'de, enerji ve besin öğeleri yönünden beslenme durumu incelendiğinde enerjiyi yetersiz düzeyde tüketen aile oranı düşüktür. Toplam protein tüketimi kişi başına yeterli düzeydedir ve proteinin çoğu bitkisel kaynaklıdır (DPT, 2001: 8). Kişi başına protein tüketimi dünya ortalamasının üzerindedir ve gelişmiş ülkelere oldukça yakın düzeylerde seyretmektedir (Tablo: 2).

Tablo:2 Seçilmiş Ülkelerde Kişi Başına Günlük Protein Tüketimi (Gram)

ÜLKELER	1979 -1981	1989 -1991	2001 -2003
Danimarka	87	102	110
Fransa	112	117	118
Almanya	96	98	100
Yunanistan	105	112	117
İtalya	106	111	113
Japonya	87	95	92
Hollanda	93	96	108
Norveç	102	98	107
İspanya	96	104	113
İsveç	97	95	107
Türkiye	96	101	96
İngiltere	89	94	104
ABD	99	107	114
DÜNYA	67	72	75

Kaynak: http://fao.org/statistic/yearbook/vol_1_1/pdf/ Erişim Tarihi (15.07.2007).

2.1.3. Girdi Arzı

Ekonomik gelişme süreci içinde tarım, tarım dışı sektörlerle sağladığı üretim girdileri ile önem kazanmıştır. Türkiye’de 1963 yılında toplam ara tüketim mallarının yaklaşık %48’ini tarım sektörü üretmiştir (Dura, 1987: 33). Söz konusu oran, 1973’de %26’ya, 1985’de de %13’e gerilemiştir (Tuncer, 1990: 10). Tarımın ara tüketim malları içindeki payının 1990 ve 1996 yılları için sırasıyla %13,7 (DİE, 1994: 3) ve 13,1 (DİE, 2002: IX)**** olarak gerçekleştiği görülmektedir. Yıllar itibariyle tarımın girdi arzında azalmalar yaşanmasına rağmen, tarım sektörünün hala ekonomiye önemli düzeyde girdi sunduğu söylenebilir. Günlük-Şenesen’in yaptığı hesaplamalara göre, çıktısı kendisi ile diğer sektörlerin üretiminde ara girdi olarak kullanılan sektörlerin başında %9,30’luk pay ile mali kesim gelirken, bu sektörü %7,26’lık payla tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin yetiştirilmesi izlemektedir (Günlük-Şenesen, 2005: 47).

Bir ekonomide herhangi bir sektörün kendisine girdi veren sektörlerle ilişkisi geriye doğru bağlantılar, bu sektörün ürettiği malları kullanan sektörlerle ilişkisi ise ileriye doğru bağlantılar olarak tanımlanmaktadır. Günlük-Şenesen’in bulgularına göre, hem çıktı yönünden hem de nihai talep yönünden geriye doğru bağlantı etkileri güçlü sektörler olarak çoğunlukla gıda, ormancılık (kereste ve mobilya) ve dokuma kapsamındaki kesimler öne çıkmaktadır (Günlük-Şenesen, 2005: 29-30).

Tarımın girdi sağladığı endüstriyel sektörler, gıda-içki, tütün ve tütün mamulleri, tekstil-giyim, deri, orman ve kağıt sektörleridir. Türkiye’de imalat sanayinde tarımsal girdilere dayalı endüstriler oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü, tarıma dayalı sanayi işletmelerinin hammadde ihtiyaçlarının büyük çoğunluğu yurt içi kaynaklardan karşılanmaktadır (Demirbaş ve Tosun, 2005: 28). Türkiye imalat sanayinin yapısı genel olarak incelendiğinde, ağırlıklı olarak tarımsal girdilere dayalı bir yapı sergilediği görülmektedir. 2000 yılı itibariyle, tarımsal girdilere dayalı sanayilerin toplam imalat sanayi istihdamı içerisindeki payı %52; işyerleri içerisindeki payı %49,8; katma değer içerisindeki payı %33,8 olarak hesaplanmıştır (Eşiyok, 2004b: 56). İmalat sektöründe, en fazla iş yeri ise sırasıyla; dokuma-giyim ve gıda sanayine aittir. Ayrıca, Türkiye’de tarıma dayalı sanayide yaratılan katma değer de reel olarak yıllar itibariyle artmaktadır. En fazla katma değer yaratan alt sektör tekstil ve giyim sektörüdür. Bunu gıda-içki sektörü izlemektedir (Tablo: 3).

Tablo: 3 Türkiye’de Tarıma Dayalı Sanayide Yaratılan Katma Değer* (Milyar TL)

	1995	1996	1997	1998	1999
Gıda-İçki	122 812	119 786	106 684	123 030	133 791
Tütün	32 077	29 156	15 022	24 902	30 304
Tekst-Giyim.	155 298	167 173	207 404	219 951	198 020
Deri	5 351	5 301	8 758	8 589	6 922
Orman	6 439	5 409	7 222	8 097	9 388
Kağıt	19 157	19 258	22 329	31 208	21 327
Toplam	341 134	346 083	367 446	415 786	399 752
Yüzde Paylar	%	%	%	%	%
Gıda-İçki	36.0	34.6	29.0	29.6	33.5
Tütün	9.4	8.4	4.1	6.0	7.6
Tekst-Giyim	45.5	48.3	56.4	52.9	49.5
Deri	1.6	1.5	2.4	2.1	1.7
Orman	1.9	1.6	2.0	1.9	2.3
Kağıt	5.6	5.6	6.1	7.5	5.3
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: Nevin DEMİRBAŞ ve Duygu TOSUN, “Türkiye’de Tarımın Sanayi ile Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, **ADÜ Ziraat Fakültesi Dergisi**, 2 (2), 2005, s. 28.

* Katma değer, her bir alt sektöre ilişkin toptan eşya fiyat endeksleri kullanılarak, 1994 yılı fiyatlarına göre reelleştirilmiştir.

2.2. Pazar Katkısı

Tarımın pazar katkısını somutlaştırabilmek tarımsal üretimin uyardığı girdi talebine bakılabilir.

2.2.1. Girdi Talebi

Tarıma girdi sağlayan sanayiler ile tarım sektörünün ilişkisi çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilmektedir (Demirbaş ve Tosun, 2005: 30):

-Entansif tarımın yaygınlaşması ve sulama alanlarının artması sonucu, tarımsal girdi kullanımı artmakta ve tarım sektöründe sanayi ürünlerine olan talep artmaktadır.

-Tarımda girdi olarak kullanılan sanayi ürünlerine duyulan talep artışı bu sanayilerin gelişmesine ve yeni yatırımların gerçekleşmesine yol açmaktadır.

-Modern tarım tekniklerinin kullanılması sonucu üretim ve verimlilik artmaktadır. Bu artış kırsal kesimde gelir düzeyinin yükselmesine ve yaşam koşullarının iyileşmesine neden olmaktadır. Bu durum diğer sanayi mallarına olan talebi de arttırmaktadır.

-Üretim ve verim artışı tarıma dayalı sanayilerin gelişmesine katkı yapmaktadır.

-Özellikle modern tarım alet ve makinelerinin kullanılması tarımda iş-gücü kullanımını azaltmaktadır.

Tarımın kullandığı girdi değerinin 1979 yılı itibariyle %43,7'si tarımın kendinden, %31,9'u imalat sanayinden, %24,4'ü hizmet sektöründen sağlanırken, 1985 yılı itibariyle %36,6'sı tarımın kendinden, %42'si imalat sanayinden, %19,2'si hizmet sektöründen kaynaklanmıştır (Tuncer, 1990: 15). 1990 yılı itibariyle tarımın kullandığı ara girdiler içinde tarımın payı %48,1', sanayinin payı %27,8 ve hizmetlerin payı %23,9 iken, söz konusu oranların 1996 yılı itibariyle sırasıyla %51,6, %25,9 ve %22,4 olarak gerçekleştiği görülmektedir.*****

Tarımın girdi talebinde bulunduğu ya da tarıma girdi veren sanayiler, tarımsal mekanizasyon, karma yem, tohum ve fidan üretimi, gübre ve tarımsal ilaç endüstrileridir. Türkiye'de, 1960'lı yıllardan itibaren hızla gelişme gösteren tarım makineleri imalat sanayi, imalat sanayinin yatırım malları üreten bir alt-sektördür. Ülke ihtiyacının (bazı özel makineler hariç) tamamı üretilmektedir. 1998 yılı sayımına göre Türkiye'de %76'sı küçük ölçekli olmak üzere toplam 1023 adet tarım alt ve makineleri üreten firma bulunmaktadır². Traktör ve tarımsal mekanizasyon araçlarının imalatında, düşük kapasite kullanımı söz konusudur. Eker'e göre (2007: 5) tarımsal mekanizasyon sanayinde kapasite kullanımı %30'lar düzeyindedir. Buna rağmen, her yıl bir önceki yıla göre önemli ölçüde artış meydana geldiği görülmektedir. Türk tarım makineleri imalat sanayi traktörler yanında; motorlu biçme makineleri, çeşitli toprak işleme makineleri, ekim-dikim makineleri, gübreleme makineleri, bitki koruma ve sulama araç ve donanımları, hasat-harman makineleri, hayvansal üretim için makine ve ekipmanlar başta olmak üzere geniş bir üretim çeşitliliği göstermektedir. Tarım alt ve makinelerinin üretimi

² <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/10/> Erişim Tarihi (20. 07. 2007).

iç piyasa ve ihracat talebine göre gerçekleştirilmekte, traktör kullanımına paralel olarak, diğer tarım alet ve makinelerine talep değişim göstermekte, traktör satışları, diğer tarım alet ve makineleri tüketiminde etkili olmaktadır.

Hayvancılık faaliyetleri içerisinde toplam işletme giderlerinin yaklaşık % 70'ini yem masrafları oluşturmaktadır. Türkiye'de ithalata dayalı yem sanayi, aşama kaydederek günümüzde yüzde yüz yerli üretimle değişik kapasitelerde işletmeler kurabilmektedir³. Mevcut kapasite, ihtiyaç duyulan karma yemin tamamını karşılama potansiyeline sahip olmasına rağmen, sektörün son dönemlerde kapasite kullanım oranı %50'ler dolayındadır (Eker, 2007: 9).

Türkiye tohumluk üretimi, tohumculuk sektöründeki gelişmelere bağlı olarak, son 30-40 yılda artış eğilimi göstermiştir. 1980'li yıllarda yaklaşık 165 bin ton olan toplam tohumluk üretimi, son 20 yıllık süreçte % 50 civarında artarak 1997-1999 yıllarında ortalama yaklaşık 252 bin ton/yıl seviyesine yükselmiştir. Ülkede üretilen tohumluğun yaklaşık % 72'sini arpa ve buğday oluşturmaktadır. Patates, pamuk, mısır ve ayçiçeği tohumları ilave edildiğinde, sertifikalı tohumluk üretiminin yaklaşık %97'sine ulaşılmaktadır. Meyve fidan üretiminde yıllar itibariyle önemli artışlar gözlenmektedir. 2000 yılı verilerine göre, toplam meyve fidanı üretimi 34 milyon civarındadır⁴.

Gübre üretim ve tüketiminin yıllar itibariyle gelişimi dalgalı bir seyir izlemektedir. Genellikle tüketim üretimin üzerinde seyrettiğinden özellikle son yıllarda gübre ihtiyacının ithalat yoluyla karşılandığı gözlenmektedir. 2000 yılında 3,1 milyon ton gübre üretilmiş ve 5,3 milyon ton gübre tüketimi gerçekleşmiştir. Aynı yılda 2,4 milyon ton gübre ithal edilirken, buna karşılık 29 bin ton gübre de ihraç edilmiştir (Eker, 2007: 7).

Türkiye'de tarım ilaçları sanayi 1950'li yıllarda kurulmaya başlamıştır. Ülkede üretilen tarım ilaçlarının büyük çoğunluğu ülke içerisinde tüketilmekle birlikte, üretilen ilaçların % 10-12'lik bölümü ihraç edilmektedir. Ancak, ülke ihtiyacının yaklaşık %25-32'si ithalatla karşılanmaktadır⁵.

2.3. Üretim Faktörü Katkısı

Tarımın ekonomik gelişmeye faktör katkısı, tarımdan tarım dışına emek ve parasal sermaye akımı biçimde somutlaşmaktadır.

³ <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/10/> Erişim Tarihi (20. 07. 2007).

⁴ <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/10/> (20. 07. 2007).

⁵ <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/10/> (20. 07. 2007).

2.3.1. İşgücü Transferi

Hemen tüm gelişmiş ülke deneyimlerinin gösterdiği gibi, sanayileşmenin hızlanmasının en önde gelen nedenlerinden biri, tarım sektöründen endüstriyel sektöre işgücü transferidir. Bu yolla endüstriyel sektör gereksinim duyduğu ucuz işgücünü kırsal kesimden sağlamıştır. Kırsal kökenli göçmenlerin düşük ücret düzeylerine razı olarak çalışmaları, endüstriyel sektörde maliyetlerin düşmesini sağlamıştır. Böylece endüstriyel sektör, sermaye birikiminin bir kısmını, kuşkusuz tarımdan dışarıya itilmiş olan ucuz işgücünün sırtından elde etmiştir (Dinler, 2000: 71).

Gelişme sürecinin ilerlemesiyle birlikte gelişmekte olan ülkelerde tarımsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı azalmaktadır. Türkiye’de de benzer bir eğilim gözlenmektedir. Türkiye’de 1927-1950 yılları arasında, toplam nüfus içinde, kırsal nüfusun payı sabit kalmıştır. 1927’de ülke nüfusunun % 75.8’i kırsal karakterli yörelerde yaşarken aynı oranın 1950 yılında % 75.0 olduğu görülmektedir (Dinler, 2000: 104). 1950 yılından itibaren, kırdan kente göç yoğunlaşmış, toplam nüfus içindeki kırsal nüfusun % 75 olan bu payı, 1970’de % 71.3’e, 1990’da % 48,7’ye, 2000’de %42,7’ye ve nihayet 2004’de %39,7’ye düşmüştür (Tablo: 4). Türkiye’de önemli bir sanayileşme hareketinin olmadığı 1923-50 arasındaki dönemde topraktan kopma olmadığı gözlenmektedir. Ancak, 1950’lerden sonra, bir yandan izlenen tarımda makineleşme politikası, öte yandan nüfus artışı sonucu toprakların yetersiz kalması sonucu tarımdan tarım dışına göç başlamıştır (Dinler, 2000: 106).

Diğer taraftan, Türkiye’nin istihdam yapısı son yıllarda belirgin biçimde değişmiştir. 1980’lerin sonundan itibaren, tarımın toplam istihdam içindeki payı ve tarımda istihdam edilenlerin sayısı azalmaktadır (Tablo:5).

Tablo: 4 Türkiye’de Kent ve Kır Nüfusu

Yıl (1)	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu (2)	Kent Nüf. Or.(%)	Kır Nüfusu	Kır Nüf. Or. (%)	Şehirleşme Hızı	
						Dönemler	%
1970	35 605 176	10 221 530	28.7	25 883 646	71.3	1965 -70	5.3
1975	40 347 719	13 271 801	32.9	27 075 918	67.1	1970 -75	5.4
1980	44 736 957	16 064 681	35.9	28 672 276	64.1	1975 -80	3.9
1985	50 664 458	23 238 030	45.9	27 426 428	54.1	1980 -85	7.7
1990	56 473 035	28 958 300	51.3	27 514 735	48.7	1985 -90	4.5
2000	67 420 000	38 660 969	57.3	28 759 031	42.7	2000	2.9
2001	68 407 000	39 708 871	58.0	28 698 129	42.0	2001	2.7
2002	69 388 000	40 823 268	58.8	28 564 732	41.2	2002	2.8
2003	70 363 000	41 924 098	59.6	28 438 902	40.4	2003	2.7
2004	71 332 000	43 036 058	60.3	28 295 942	39.7	2004	2.7

Kaynak: <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-04/esghm> (06. 07. 2007)

- 1970-2000 Yılları arası sayım tarihi itibariyledir. 2000-2004 yılları arası yıl ortası tahminleridir.
- Kent 20 000 ve daha fazla nüfusu olan yerleşmedir.

Tablo: 5 Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (15 + Yaş)

Yıllar	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
1985	45.0	20.0	35.0
1990	46.9	20.7	32.4
1995	43.4	22.3	34.3
2000	34.5	24.5	40.9
2001	32.6	24.3	43.1
2002	32.8	23.9	43.3
2003	37.4	17.3	45.1
2004	34.0	23.0	43.0
2005	29.5	24.7	45.8
2006	27.3	25.4	47.3

Kaynak: World Development Indicators 2005, ve <http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistiktablo.do?istab-id=618> Erişim Tarihi (15. 0 7. 2007).

Yazında, “yapısal dönüşüm noktası” olarak adlandırılan bu gelişmeye, Türkiye, özellikle genel ekonomik gelişmenin istikrarlı olmaması nedeniyle, hayli gecikmeli olarak varmıştır (Çakmak ve Akder, 2005: 51).

Türkiye’de tarımsal nüfus gelişmiş ülkelerdekini kaba bir hesapla yaklaşık altı katıdır. Tarımsal nüfusun fazla olmasının birkaç önemli sakıncası vardır. İlk olarak, tarımsal desteğe muhtaç nüfus ve işletme sayısı arttıkça tarımsal desteğin bütçe üzerindeki yükü artmakta, işletme başına sağlanabilecek destek azalmaktadır. İkinci olarak, azalan verimler yasası gereğince, tarım yapılabilecek arazi genişliği sabitken bu arazinin üzerinde tarımla uğraşan nüfus veya tarımsal işletme arttıkça tarımsal verimlilik düşmektedir. Son olarak da, tarımsal nüfusun kabarık olması köylü toplum olmaktan çıkıp şehirliliği toplum olmayı, geri kalmış toplum olmaktan çıkıp kalkınmış toplum haline gelmeyi zorlaştırmaktadır (Acar, 2006: 154).

2.3.2. Sermaye Transferi

Ekonomik gelişme sürecinde tarım sektöründe meydana gelen verim artışından kaynaklanan sermaye birikiminin dolaylı ve dolaysız yollardan tarım dışı sektörlerle aktarıldığı görülmektedir. Tarım sektöründen tarım dışı sektörlerle tasarruf, vergilendirme ve iç ticaret hadleri kanallarıyla sermaye transferi olabilmektedir.

2.3.2.1. Tarımsal Tasarruflar

Üretimden elde edilen gelirle hane halkının geçiminin ancak sağlanabildiği diğer bir ifadeyle, geçimlik tarımsal üretimin sözkonusu olduğu kesimde tasarruf yapma olanağı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu kesimde teknolojik gelişmelerden yararlanma düzeyi de oldukça düşüktür. Tarım sektöründe tasarruf yapma olanağına sahip kesim, modern üretim teknik ve araçlarıyla üretim yapabilen kesimdir.

Türkiye için tarımsal tasarruflara ilişkin sağlıklı veri bulunmadığından dolayı, kalkınmanın finansmanında kullanılan tasarrufların ne kadarını tarımsal tasarrufların oluşturduğu somut olarak ortaya konamamaktadır.

2.3.2.2. İç Ticaret Hadleri

Ekonomik gelişme sürecinde, iç ticaret hadlerinin tarım sektörü aleyhine seyretmesi, tarımdan tarım dışı sektörlerle bir kaynak transferi anlamını

taşımaktadır. Tablo 6'da dönemlere göre tarım sektöründe görelî fiyatlar verilmiştir. Buna göre, 1924-29 döneminde iç ticaret hadlerinin tarım lehine geliştiği görülmektedir. 1930-39 döneminde tarımın görelî fiyatlarının tarımın aleyhine döndüğü diğer bir ifadeyle iç ticaret hadlerinin tarımın aleyhine dönmesiyle tarımdan sanayiye kaynak transferinin yaşandığı anlaşılmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı Cumhuriyet tarihinin en derin ekonomik bunalımına neden olurken, iç ticaret hadlerinin (1940-45) belirgin biçimde tarım lehine seyrettiği izlenmektedir. Savaş sonrası büyüme konjonktürünü kapsayan 1946-53 döneminde iç ticaret hadlerinin tekrar tarımın aleyhine döndüğü, ancak endeks ortalamalarının %90'lar düzeyinde olması nedeniyle fiyat makasının tarım aleyhine fazla açılmadığı görülmektedir. Ancak bu dönemde köylere yönelik kamu politikalarının etkileri ve Marshall yardımları ile artan traktör kullanımı sonucunda tarım alanları genişlemiş, tarımsal yatırımlar uygun koşullardaki kredi mekanizmasıyla da desteklenmiştir. Fiyat ilişkilerinin yarattığı olumsuzluğu anılan bu araçlarla tarım sektörünün önemli ölçüde telafi edebildiği söylenebilir (Eşiyok, 2004a: 42).

1954-61 döneminde iç ticaret hadleri tekrar tarımın lehine dönmüştür. Savaş sonrası büyüme konjonktürünün sona erdiği, IMF kaynaklı istikrar programının ilk kez gündeme geldiği bu dönemde tarımın ticaret hadlerinde düzelme gözlenmektedir. 1962-79 döneminde de ticaret hadleri tarımın lehine gelişmiştir. 1960'lı yıllarda bölüşüm ilişkisinin tarım sektörünün lehine gelişmesi bu dönem damgasını vuran popülist iktisat politikaları (destekleme ve sübvansiyon politikaları) ile yakından ilişkilidir. İç pazarı hedefleyen bir birikim modelinde görelî fiyatların tarımın lehine gelişmesi birikim modeli ile tutarlıdır. Tarımın gelir düzeyinin yükselmesi sanayi ürünlerine talep anlamına geleceğinden birikim modelini destekleyici bir işlev görmektedir (Eşiyok, 2004a: 43).

1982-2002 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde tarımın görelî fiyatlarının ortalama endeks değerlerine göre %2 düzeyinde tarımın lehine geliştiği görülmektedir.

Tablo 6: Dönemlere Göre Tarım Sektöründe Göreli Fiyatlar

Dönemler	GSMH	TEFE
	1	2
1924 -1929	128.6	-
1930 -1939	92.2	69.4
1940 -1945	154.8	142.5
1946 -1953	91.3	91.2
1954 -1961	136.9	100.6
1962 -1979	115.6	110.8
1982 -2002	103.0	102.1
1980 -1988	73.3	86.4
1989 -2000	134.6	125.8

Kaynak: B. Ali ESİYOK, **Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri, Yapısı ve Gelişme Dinamikleri Cilt 1**, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ankara Kasım. 2004a, s. 40.

Notlar: 1. sütun GSMH'a göre oluşturulan tarım/sanayi zımnı deflatörlerinin indeksleri arasındaki oranın indeksi, 2. sütun toptan eşya fiyatlarında (TEFE) tarım ve sanayiye temsil eden mal gruplarının indeksleri arasındaki oranın indeksi.

Ancak, 1980'li yılların ilk döneminde göreli fiyatlar büyük ölçüde tarımın aleyhine seyretmiş, dışa açılmanın maliyetini büyük ölçüde düşük tutulan reel ücretler ve tarım sektörü çekmiştir. Nitekim 1980-88 döneminde GSMH zımnı deflatörüne göre oluşturulan fiyat endeksi ortalaması %26.7, TEFE'ye göre oluşturulan iç ticaret hadleri de ortalama %13.6 civarında tarımın aleyhine gelişmiştir. 1980'li yılların sonlarına kadar tarım sektörü aleyhine gelişen fiyatların sonraki yıllarda önemli ölçüde değiştiği anlaşılmaktadır. 1989-2000 döneminde GSMH deflatörüne göre göreli fiyatlar %34.6; TEFE'ye göre ise, %25.8 düzeyinde tarım sektörünün lehine gelişmiştir (Eşiyok, 2004a: 44). Tablo 6, göz önüne alındığında, 1930-39; 1946-53; 1980-89 dönemlerinde tarım sektöründen sanayiye; 1924-29; 1940-45; 1954-61; 1962-79; 1989-2000 dönemlerinde ise sanayiden tarıma kaynak akışının gerçekleştiği görülmektedir.

2.3.2.3. Tarım Kesiminden Alınan Vergiler

Cumhuriyet dönemi kalkınma hamlesinin finansmanında tarım sektörünün yadsınmaz bir payı bulunmaktadır. 1924 yılından itibaren, diğer bir ifadeyle, tarım dışı sektörlerin gelişmeye başlamasına paralel olarak, tarımsal gelirlerin genel kamu gelirleri içindeki payının azaldığı gözlenmektedir. Bu pay, 1924 yılında %49'iken tedricen azalarak, 1930'da %36,3'e, 1950'de %31,7'ye, 1970'de %12,7'ye ve 1980'de %5,2'ye düşmüştür (Dinler, 2000: 67). 2000'li yıllarda artık istatistiklerde tarımın payına yer verilmemeye başlandığı gözlenmektedir.

Günümüzde tarım sektöründen “tarımsal gelir vergisi” ile “arazi vergisi” alınmaktadır. Bu vergilerin toplam kamu gelirleri içindeki payı da oldukça düşüktür. Bugün Türkiye’de tarım sektörünün hiç vergilendirilmediği bile söylenebilir. Tarımdaki vergi potansiyeli yeterince kullanılamamaktadır (Dinler, 2000: 68). Tarımsal vergiler içerisinde, en büyük payı gelir vergisi almaktadır. Bu sistemde vergi matrahını oluşturan ölçü tarımsal kazançtır. Bunun dışında tarımsal girdilerden katma değer vergisi ve çiftçilerin sahip oldukları gayrimenkullerden emlak vergisi alınmaktadır. Gelir Vergisi Kanunu’na (GVK) göre, zirai kazançlar iki biçimde vergilendirilmektedir. Bunlardan biri stopaj (tevkifat) yoluyla vergilendirme, diğeri gerçek usulde vergilendirmedir (Kılıç ve Çebi, 2005: 142). 1999 yılı için; tarımdan tevkifat yoluyla toplanan gelir vergisi hasılatının, toplam gelir vergisi tevkifatı içindeki payı %2.19’dur. Yine 1999 yılı için, tarım kesiminde, kanunda belirtilen işletme büyüklüğü ölçülerini aşan ve gerçek usulde vergilendirilen gelir vergisi mükellefi sayısı da, toplam gelir vergisi mükelleflerinin %2.31’ini oluşturmaktadır (Nejatkan, 2007: 5). Diğer taraftan tarım kesiminden gerçek usulde toplanan gelir vergisine ilişkin istatistiki bilgi bulunmamaktadır.

Gelir vergisinde stopaj yoluyla vergilendirmenin tercih edilmesinin en önemli nedeni, bu yolla vergi toplamının kolay olmasıdır. Türkiye’deki tarım işletmelerinin büyük bir kısmının gelir düzeyi düşük küçük işletmelerden oluşması ve çiftçilerin eğitim düzeylerinin yetersizliği, gerçek usulde vergilendirmeyi engelleyen önemli bir sorundur. Ayrıca, defter tutacak 4.1 milyon civarındaki tarım işletmesini denetlemenin zor olması ve vergi toplama maliyetinin fazla olması açısından, stopaj yoluyla vergilendirmenin tercih edildiği düşünülebilir (Kılıç ve Çebi, 2005: 142).

3.4. Döviz Katkısı

Tablo 7'den izlenebileceği gibi, 1950'li yıllardan 1980'li yıllara kadar, Türkiye'nin ihracat gelirlerinin önemli bir kısmı tarımsal malların ihracatından kaynaklanmıştır. Nitekim, 1950 yılında ülkenin toplam ihracatında tarımın payı %92,9 iken, bu oran sanayileşme süreciyle birlikte 1980'de %57,4'e gerilemiştir. Zamanla tarımın toplam ihracat gelirleri içerisinde payı daha da azalmış, son yıllarda %4'lere kadar düşmüştür. 1980'li yıllarla birlikte toplam ihracat gelirleri içinde sınai ürünlerin ihracatının payının tarımsal ürün ihracatını aşmaya başladığı görülmüştür.

Tablo: 7 Türkiye'de Ana Sektörlere Göre İhracat (Milyon Dolar)

Yıl	Tarım	Toplam İhracatta Payı (%)	Maden	Toplam İhracatta Payı (%)	Sanayi	Toplam İhracatta Payı (%)	Toplam
1950	245	92.9	15	5.6	4	1.4	263
1960	244	76.0	20	6.1	58	17.9	321
1970	441	74.9	39	6.6	109	18.4	589
1980	1 672	57.4	191	6.6	1 047	36.0	2 910
1990	2 249	17.4	326	2.5	10 349	79.9	12 959
2000	1 659	6.0	400	1.4	25 518	91.9	27 775
2001	1 976	6.3	349	1.1	28 826	92.0	31 334
2002	1 754	4.9	387	1.1	33 702	93.5	36 059
2003	2 121	4.5	469	1.0	44 378	93.5	47 253
2004	2 541	4.0	649	1.0	59 533	94.3	63 121

Kaynak: <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-04/esg.htm>

Erişim Tarihi (14. 07.07).

Türkiye toplam ihracatı sürekli artış eğilimi gösterirken, tarım ürünleri ihracatı dalgalı bir seyir izlemektedir (Tablo:8).

Tablo: 8 Türkiye’de Tarım Ürünleri Dış ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat Tarım Toplam	İthalat Tarım Toplam	Tarım Dış Ticaret Dengesi
1980	1 672 910	51 7 909	1 621
1985	1 719 7 958	375 11 343	1 344
1990	2 284 12 959	1 140 22 302	1 145
1995	2 155 21 637	1 909 35 709	245
2000	1 684 27 775	2 125 54 503	-441
2001	2 006 31 334	1 410 41 399	596
2002	1 806 36 059	1 704 51 554	102
2003	2 201 47 253	2 538 69 340	-336
2004	2 645 63 121	2 765 97 540	-120

Kaynak: Pınar NACAĞ, “Dünya Tarımında Türkiye’nin Yeri”, **İzmir Ticaret Borsası, Raporu**, Ekim, 2005, s. 2.

1980-2005 döneminde, son 25 yıllık süreçte tarım ürünleri ihracatı düşük oranda artmıştır. Tarım ürünleri ihracatının özellikle 1990’lı yıllardan sonra artış hızında düşüş olduğu görülmektedir. 1980 öncesi ihracatımızı oluşturan kalemlerin yarısından fazlasının tarım ürünü olduğu ancak 1980 sonrasında tarımın payının hızla küçüldüğü, son yıllarda % 4’ler seviyesine kadar gerilediği görülmektedir.

Tarım ürünleri ithalatında 1980-2003 döneminde artış görülmektedir. Tarım ürünleri ihracatı 2004 yılında 1980 yılına göre %58 oranında artarken, ithalat %5322 oranında artmıştır (Nacık, 2005: 2). Türkiye 2000 yılına kadar net ihracatçı konumunu sürdürmüştü ancak 2000 yılında ilk kez tarım ürünleri dış ticareti açık vermiştir. 2001 ve 2002 yılını fazlayla kapatan tarım ürünleri dış ticaret dengesinin 2003 ve 2004 yıllarında da açık verdiği görülmektedir. Türkiye özellikle de gelişmiş ülkeler için sanayi ürünlerinden sonra tarım ürünlerinde de pazar haline gelmeye başlamıştır. Nitekim, 1980-89 döneminde yılda yaklaşık 1.5 milyar dolar fazla veren tarım ürünleri dış ticaret dengesi, 1990-2003 döneminde ancak 680 milyon dolar fazla verir hale gelmiştir. Bunun sonucunda 1980-89 döneminde tarım ürünü ithalatının 9.8 katı ihracat yapılırken bu rakam 1990 sonrasında 1.6 kata gerilemiştir. Dolayısıyla 1990 sonrası dönemde küreselleşme süreciyle birlikte Türkiye’nin ürün fazlası bulunan gelişmiş ülkeler için önemli bir tarım ürünleri pazarı haline geldiğini söylemek mümkündür (Uysal ve Yağcıoğlu, 2005: 9).

Tarımsal girdilere dayalı sektörlerin toplam imalat sanayi ihracatı içerisindeki yeri incelendiğinde, Türkiye imalat sanayi ihracatı içerisinde tekstil ürünleri ve giyim eşyası sektörlerinin ağırlığı açıklıkla görülebilmektedir. Bu iki sektörün Türkiye imalat sanayi ihracatı içerisindeki payı 1989 yılında %43.4 iken, zaman içerisinde görece olarak azalarak 2003 yılında %34.2'ye kadar gerilemiştir. Ancak 2003 yılı itibarıyla tarımsal girdilere dayalı imalat sanayi ihracatının toplam imalat sanayi ihracatındaki payı %40 gibi yüksek bir düzeyde bulunmaktadır (Eşiyok, 2005: 12).

Sonuç

Ekonomik gelişmeyle birlikte tarımsal üretim hacmi miktar olarak artarken, tarımsal gelir de artmakta, buna karşın tarımsal gelirin ulusal gelir içindeki nispi payı azalmaktadır. Türkiye'de de tarımın ulusal gelir içindeki payının sürekli azaldığı görülmektedir. 1980'de %26,1 olan bu pay, 1990'da %17,5'e, 2000'de %14,1'e ve 2004 yılında ise 11,2'e gerilemiştir.

Kişi başına günlük enerji alınmasına yetecek gıda arzının bulunduğu Türkiye'de, enerjiyi yetersiz düzeyde tüketen aile oranı düşük düzeydedir. Toplam protein tüketimi kişi başına yeterli düzeydedir ve proteinin çoğu bitkisel kaynaklıdır. Kişi başına protein tüketimi dünya ortalamasının üzerindedir ve gelişmiş ülkelere oldukça yakın düzeylerde seyretmektedir.

Türk imalat sanayinde tarımsal girdilere dayalı endüstriler oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Dahası, tarıma dayalı endüstriyel işletmeler hammadde ihtiyaçlarının büyük çoğunluğunu yurt içi kaynaklardan karşılamaktadır. Türkiye'de imalat sanayi ağırlıklı olarak tarımsal girdilere dayalı bir yapı sergilemektedir. 2000 yılı itibarıyla, tarımsal girdilere dayalı sanayilerin toplam imalat sanayi istihdamı içerisindeki payı %52; işyerleri içerisindeki payı %49,8; katma değer içerisindeki payı %33,8 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin toplam ihracatı sürekli artış eğilimi gösterirken, tarım ürünleri ihracatı dalgalı bir seyir izlemektedir. 1980-2005 yıllarını kapsayan 25 yıllık dönemde, tarım ürünleri ihracatı düşük oranda artmıştır. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra tarım ürünleri ihracatının artış hızındaki yavaşlama dikkat çekicidir. 1980 öncesinde ülke ihracatını oluşturan kalemlerin yarısından fazlası tarım ürünü iken, 1980 sonrasında tarımın payının hızla azaldığı, son yıllarda % 4'ler seviyesine kadar gerilediği görülmektedir.

Gelişme sürecinin ilerlemesiyle birlikte gelişmekte olan ülkelerde tarımsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı azalmaktadır. Benzer bir süreç Türkiye’de de yaşanmaktadır. 1950 yılından itibaren, kırdan kente göç yoğunlaşmış, toplam nüfus içindeki kırsal nüfusun % 75 olan payı, 1970’de % 71.3’e, 1990’da % 48,7’ye, 2000’de %42,7’ye ve nihayet 2004’de %39,7’ye düşmüştür.

Ekonomik gelişme sürecinde, iç ticaret hadlerinin tarım sektörü aleyhine seyretmesi, tarımdan tarım dışı sektörler bir kaynak transferi anlamını taşımaktadır. Türkiye’de, 1930-39; 1946-53; 1980-89 dönemlerinde iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine seyretmesinden dolayı tarım sektöründen sanayiye; 1924-29; 1940-45; 1954-61; 1962-79; 1989-2000 dönemlerinde ise iç ticaret hadlerinin tarım lehine seyretmesinden dolayı sanayiden tarıma kaynak akışının gerçekleştirildiği görülmektedir. Özellikle, 1980 sonrası dönemde tarım, sanayi sektörüne ucuz hammadde ve sanayide çalışanlara düşük fiyatlı gıda malları arz ederek ve kullandığı sınai girdilere de yüksek fiyat ödeyerek, büyümenin finansmanına katkıda bulunmuştur. Buna bağlı olarak, tarım sektöründe faaliyette bulunan üreticilerin görelî durumları kötüleşmiştir.

Türkiye’de tarım sektöründen “tarımsal gelir vergisi” ile “arazi vergisi” alınmaktadır. Bu vergilerin toplam kamu gelirleri içindeki payı da oldukça düşüktür. Türkiye’de tarım sektörünün hiç vergilendirilmediğini söylemek mümkündür. Tarımdaki vergi potansiyeli yeterince kullanılmamaktadır.

Notlar

* İç ticaret hadleri kısaca, tarımcıların sattıkları ürünlerin fiyat endeksinin (Ft), satın aldıkları ürünlerin fiyat endeksine (Fs) olan oranına eşittir ve şu şekilde bir formülle gösterilebilir: İTH= Ft/Fs

** Bir ekonomide tarım sektörünün milli gelir içindeki payının ekonomik gelişme sürecinin ilerlemesiyle birlikte azalmasına yol açan diğer etkenler; tarım dışı kesimlerde yeni ürünler üretiminin hızla artması, azalan verimler yasaasının tarımda kaçınılmaz olması ve ekonomik gelişme ile birlikte kapitalin emek ve toprağa oranla daha bol dolayısıyla da daha ucuz faktör haline gelmesi olarak sıralanabilir.

*** Yakın yıllarda yapılan bir çalışmada, Türkiye için gelir esneklikleri sığır eti, koyun eti, piliç, süt ve yumurta için sırasıyla, 0.97, 0.69, 0.88, 0.60 ve 1.05, olarak hesaplanmıştır. Kaynak: Ali KOÇ vd., **Analyses of the Impact of Support Policies and Programs on Animal Resources Development in Turkey**, November, 2000, Ankara. <http://www.virtualcentre.org/en/dec/lep/turkey/> Erişim Tarihi (01. 07. .2007).

**** Her iki oran da yazar tarafından DİE’nin hazırlamış olduğu 1990 ve 1996 yılları Topluşturulmuş Türkiye İntput-Output Tabloları’ndan yararlanılarak hesaplanmıştır.

***** 1990 ve 1996 yıllarına ait oranlar, yazar tarafından DİE'nin hazırlanmış olduğu 1990 ve 1996 yılları Topluştırılmış Türkiye Input-Output Tablolar'ından yararlanılarak hesaplanmıştır.

Kaynakça

- Acar, Mustafa (2006) *DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği*, Orion, Yayınevi, Ankara.
- Boz, İsmet (2004), "Tarım Sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü", İçinde, *Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular*, Ed: Sami Taban-Muhsin Kar, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, ss (137-158).
- Çakmak, Erol H. ve Akder, Halis (2005), *DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türk Tarımı*, TUSİAD, İstanbul.
- Günlük-Şenesen, Gülay (2005), *Türkiye'nin Üretim Yapısı: Girdi Çıktı Modeli Temel Bulgular*, TUSİAD, İstanbul.
- Demirbaş, Nevin ve Tosun, Duygu (2005), "Türkiye'de Tarımın Sanayi ile Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *ADÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2 (2), ss. 27-34.
- DİE, (1994), *Türkiye Ekonomisinin Input-Output Yapısı, 1990*, Ankara.
- DİE, (2002), *Türkiye Ekonomisinin Input-Output Yapısı, 1996*, Ankara.
- Dinler, Zeynel (2000), *Tarım Ekonomisi*, Beşinci Basım, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- DPT, (2001), İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, *Ulusal Gıda ve Beslenme Stratejisi Çalışma Grubu Raporu*, Ankara.
- Dura, Cihan (1987), *Tarımın Türk Ekonomisine Katkısı: Bugün ve Yarın*, Enka Vakfı Yayınları, Çeltük Matbaacılık, İstanbul.
- Eker, Bülent (2007), "Tarım Sanayi Etkileşimleri", <http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/6tk05/07bulenteker> (21.07.2007)
- Eşiyok, B. Ali (2004a) *Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri Yapısı ve Gelişme Dinamikleri Cilt I*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ankara.
- Eşiyok, B. Ali (2004b), *Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörü: Gelişmeler Sorunlar Tespitler ve Tarımsal Politika Önerileri Cilt II*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ankara.
- Eşiyok, B. Ali (2005), *Tarımsal Ürünlerde Türkiye-AB Arasında Dış Ticaretin Analizi, Endüstri-İç Ticaret ve Rekabet Gücü Cilt III*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ankara.
- Gillis, Malcolm. Dwight H. Perkins. Mihael Roemer and Donald R. Snodgrass, (1987), *Economics of Development*, Second Edition, W. W. Norton Company, New York.
- Kaynak, Muhteşem (2005) *Kalkınma İktisadi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kazgan, Gülten (1966) *Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme*, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Kılıç, Osman ve Çelebi, Bülent (2005), "Türkiye'de Tarımdan Alınan Vergiler Üzerine Bir İnceleme", *Yaklaşım*, Yıl:13, Sayı: 149, Mayıs, (2005), ss. 141-145.

- Koç, Ali. vd., (2000), *Analyses of the Impact of Support Policies and Programs on Animal Resources Development in Turkey*, Ankara. November. <http://www.virtualcentre.org/en/dec/lep/turkey/> (01.07.2007).
- Nacak, Pınar (2005), “Dünya Tarımında Türkiye’nin Yeri”, *İzmir Ticaret Borsası Raporu*, Ekim.
- Nejatkan, Cavit (2007), “ Tarımda Vergileme ve Vergi Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma: Ege Bölgesi Örneği”, http://www.alomaliye.com/cavit_nejatkan_tarim_vergileme.htm (30.07.2007).
- Parasız, İlker (2005), *Kalkınma Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Rostow, R. W. (1980), *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, (Çeviren: Erol Güngör), İkinci Baskı, Kalem Yayınları, İstanbul.
- Thirlwall, A. P. (2003), *Growth and Development: With Special Reference to Developing Economies*, Seventh Edition, Palgrave Macmillan, Hampshire.
- Tuncer, H. Oğuz, (1990), *Tarımın Türk Ekonomisine Katkısı*, TOBB, Ankara.
- Uysal, Yaşar ve Yağcıoğlu, Mustafa (2005), “Küreselleşme, Tarım ürünleri Ticareti ve Türkiye Tarımı” *İzmir Ticaret Borsası Raporu*, Nisan.
- http://www.tarim.gov.tr/arayuz/10/icerik.asp?efl=sanal_kutuphane (20.07.2007).
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-04/esg.htm> (14.07.07).
- <http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistiktablo.do?istab-id=618> (15.07.2007).
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-04/esg.htm> (06. 07. 2007).